

ЕВОЛЮЦІЯ ВІДНОСИН ВЛАСНОСТІ НА ЗЕМЛЮ ВІДПОВІДНО ДО ФОРМАЦІЙНОГО ПІДХОДУ

Формаційний підхід є важливим для дослідження відносин власності на землю з двох позицій. По-перше, ця концепція показує історичну обумовленість розвитку форм і видів власності. І по-друге, в кожній із формаційних форм власності реалізація відносин власності на землю, набуваючи особливого характеру, завжди відігравала суттєву роль у функціонуванні соціально-економічної системи. Враховуючи актуальність надання завершеності сучасній трансформації відносин власності на землю, розглянемо їх еволюцію відповідно до формаційного підходу.

Земля стає об'єктом власності у первіснообщинному суспільстві оскільки є для людей одним із найважливіших джерел засобів існування. У первісну епоху умовою виживання людей було їх об'єднання в певні етнічні спільноти (рід, плем'я, общину), які і стають суб'єктами відносин власності на землю. Історично першою формою власності на землю була саме общинна власність. Звернення до общинної форми власності на землю є для нас доцільним у методологічному аспекті, оскільки дозволяє зробити декілька висновків щодо тенденцій розвитку відносин власності на землю в сучасних умовах.

По-перше, виникнення власності на землю супроводжується і появою власності на знаряддя праці та продукти праці. «Ставлення до землі як до власності в самій первісній формі означає: знаходити в ній сировину, знаряддя і життєві засоби, створені не працею, а надані самою землею. Раз це відношення вже відтворено, то вторинні знаряддя і вироблені самою працею плоди землі виявляються включеними в земельну власність в її первісних формах» [1, с. 489]. Для сучасних умов ринкової трансформації відносин власності на землю в Україні єдність земельної власності і власності на знаряддя праці можна розглядати у якості однієї із регуляторних норм запровадження ринку землі. Тобто, наявність у покупця засобів виробництва і, відповідно, ведення ним сільськогосподарської діяльності, доцільно ввести як обов'язкову умову можливості придбати землю.

По-друге, навіть для общинної власності на землю є характерним її різноманіття, яке К. Марксом було узагальнено у трьох основних формах – азійській (східній), античній (греко-римській) та германській формах власності на землю. Ці форми власності відрізнялися ступенем відокремлення землі від общини. При азійській формі власником усієї землі була деспотична держава, а общини лише володіли і користувалися землею. Антична форма передбачала, що одна частина землі перебувала у власності общини (держави), а інша – у вигляді дрібних наділів оброблялася окремими родинами і була їх приватною власністю. У власності германської общини знаходилися лише пасовища та ліси, решта землі була у приватній власності. Наявність різновидів общинної власності на землю свідчить про те, що доцільність тієї чи іншої форми власності на землю (її різновиду) і адекватних їм організаційно-правових форм господарювання мають визначатися об'єктивними умовами господарювання.

І по-третє, дуалізм античної та германської форм власності (перебування землі у общинній і приватній власності) свідчить про те, що приватна власність на землю не завжди є самодостатньою. Функціонування приватної власності на землю вимагає підтримки більш високого рівня усупільнення. Для нинішніх умов розвитку аграрного сектора це означає, що реалізувати потенціал відносин приватної власності на землю можливо лише при умові державної підтримки сільськогосподарських товаровиробників.

Характерна ознака наступних за первіснообщинною форм власності - рабовласницької, феодальної і капіталістичної полягає в тому, що всі вони є різновидами приватної власності. Рабовласник, феодал і капіталіст – всі вони є одноосібними власниками засобів виробництва, в тому числі і землі. Марксистська теорія рабовласницьку, феодальну і капіталістичну формації та притаманні їм форми власності трактували як

експлуаторські. Сутність експлуатації (від франц. exploitation – використання, отримання вигоди; привласнення чужої праці) марксистично вбачали у привласненні чужої праці власниками засобів виробництва [2, с.558-559; 3, с.487-489]. Вважаємо, що про експлуатацію можна говорити лише при рабовласництві, феодалізмі і початковій стадії капіталізму, коли мали місце фізичний примус робітника до праці і привласнення власниками засобів виробництва не лише додаткового продукту, а й значної частки необхідного. Для сучасного капіталізму, починаючи з другої половини ХХ ст., є характерним регулювання відносин найму робочої сили з боку держави, профспілок та інших інституцій. Для нинішнього капіталізму також є типовою значна зайнятість населення у малому і середньому бізнесі, у якому власники підприємств безпосередньо працюють разом з найманою робочою силою. За таких умов марксистське трактування експлуатації робочої сили як джерела зростання багатства власників засобів виробництва є безпідставним.

При переході від однієї до іншої формаційної форми власності більш принципово змінюється соціально-економічний статус не власників засобів виробництва, в тому числі і землевласників, а протилежного суб'єкта виробничих відносин – безпосереднього працівника. Абсолютна фізична залежність раба від рабовласника і часткова фізична залежність кріпака від феодала змінюються на повну фізичну незалежність найманого робітника від капіталіста. Ці зміни обумовлені потребою посилити мотивацію безпосереднього працівника до ефективної праці. Фізичний примус не сприяв підвищенню продуктивності праці і створенню суттєвого економічного потенціалу. Саме цьому утворені на основі давносхідних деспотій перші рабовласницькі імперії, якими б потужними вони не здавалися, лише змінювали одна одну, але історично всі вони були приречені. Поява у кріпака індивідуальної власності у формі невеличкого земельного наділу і власного домогосподарства започаткувала процес соціально-майнового розширення суспільства і сприяла подальшому розвитку відносин приватної власності. Запровадження нових засобів виробництва, перш за все машин, поглиблення суспільного поділу праці, вимагали наявності у повній мірі вільного робітника. За капіталістичної форми власності безпосередній працівник стає абсолютно вільною людиною. Скасування кріпацтва призвело до того, що більшість кріпаків стали найманими робітниками, але дехто з колишніх кріпаків спромігся створити власну справу.

Соціально-економічне положення власників засобів виробництва при зміні формаційної форми власності не набуває суттєвих відмінностей. Лише під впливом підвищення рівня усупільнення виробництва, загострення конкуренції і обмеженості фінансових ресурсів з'являється акціонерна і кооперативна форми власності, які по своїй сутності є тотожними приватній власності. З кінця ХІХ-початку ХХст. розвиток усіх галузей економіки, в тому числі аграрного сектору, країн Західної Європи і США в значній мірі відбувається завдяки потенціалу акціонерної і кооперативної форм власності. Проте світова економічна криза 1929-33 рр. виявила обмежені можливості зростання цих форм приватної власності і обумовили необхідність їх підтримки з боку держави. Після Другої світової війни у високорозвинутих країнах власниками акцій стають широкі кола населення, особливо менеджери і топ-менеджери, доходи яких раніше визначалися виключно як осіб найманої праці. Отже, статус сучасного приватного власника може визначатися досить значним різноманіттям ознак: він може мати право як індивідуального, так і колективного володіння, джерелом його доходів можуть бути як матеріально-речові фактори власності, так і фізично-розумові здібності, в тому числі інтелектуальна власність. Водночас в будь-якому випадку сучасна приватна власність реалізує себе лише в певному інституційному середовищі завдяки тим чи іншим інструментам державної підтримки. За таких обставин визначального значення набувають не відносини власності в цілому, а відносини користування [4, с. 56-59].

Формаційний підхід дає можливість дослідити такі важливі ознаки відносин власності на землю як характер обігу сільськогосподарських земель, соціально-економічне

положення суб'єктів земельних відносин у суспільстві та мотивацію до праці. Відносини власності на землю визначають соціально-економічне положення суб'єктів земельних відносин у суспільстві та мотивацію до праці, які, в свою чергу, обумовлюють виробництво і розподіл додаткового продукту. Важливою рисою відносин власності на землю є характер її обігу, тобто порядок переходу прав власності на земельні ділянки. Отримано землю у власність безоплатно, придбано за договором купівлі-продажу, прийнято у спадщину, чи землекористування здійснюється на умовах договору оренди - все це по-різному впливає на ефективність сільськогосподарського виробництва і, відповідно, створення і подальший розподіл додаткового продукту.

У докапіталістичний період земля набувалася у власність у позаринковий спосіб. Головною економічною ознакою феодалізму було панування великої земельної власності феодалів. Сама назва цього суспільного устрою має походження від «феод» (пізнелат. *feodum, feudum*), що означає: земельне володіння, пожалуване сеньйором своєму васалові у спадкове володіння з умовою виконання певних повинностей (перш за все військової служби) і сплати передбачених звичаєм грошових платежів [2, с.270]. Васали передавали частину отриманої землі своїм васалам і таким чином утворювалася ланцюгова залежність одного феодала від іншого у зв'язку з одержанням від вищестоящего феодала в довічне або спадкове володіння земельних угідь за виконання визначених ним обов'язків. За виконання феодальних повинностей у формі панщини, натурального чи грошового оброку селяни-кріпаки отримували землю в індивідуальне користування від феодалів. Феодали мали виняткове право володіти землею, відчужувати і передавати її у спадок. Крім того, землевласники здійснювали судочинство, стягували данину та управляли всіма категоріями селян. Таким чином, відносини власності на землю визначали соціально-економічну структуру феодального суспільства.

Панівним в епоху феодалізму було натуральне господарство, якому не притаманна будь-яка конкуренція. Перебуваючи у фізичній залежності від феодалів, селяни не мали дієвої мотивації до праці. Перехід прав власності на землю у позаринковий спосіб не гарантував, що вона потрапить до ефективних землекористувачів. Такі обставини стримували розвиток продуктивних сил, що мало призвести до змін у виробничих відносинах.

Поширення товарно-грошових відносин суттєво підвищувало можливості феодалів отримувати більше матеріальних благ. Тому неминучим стала відміна кріпацтва, а також запровадження оренди, купівлі-продажу і застави землі. Залучення землі до сільськогосподарського обороту на ринкових засадах сприяє підвищенню продуктивності праці і, відповідно, збільшенню додаткового продукту. Від загального обсягу створеного додаткового продукту та його частки, яка спрямовується на розширення виробництва, залежить розвиток продуктивних сил. Таким чином відбувається зворотна дія відносин власності на землю, на виробничий потенціал аграрного сектору економіки.

Економічний зміст відносин власності, в тому числі на землю, не є незмінним. Він формується під впливом розвитку продуктивних сил для забезпечення економічного зростання. Стосовно нинішнього стану аграрного сектору економіки України це означає, що відносини власності на землю мають вдосконалюватися таким чином, щоб забезпечувався сталий розвиток наявного багатокладного сільськогосподарського виробництва і зберігалось українське село як складова, без якої наше суспільство може втратити свою національну визначеність.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Маркс К. Экономические рукописи 1857-1859 годов (первоначальный вариант «Капитала») / Маркс К., Энгельс Ф. Соч., 2-е изд., т.46. Ч.І.
2. Экономическая энциклопедия. Политическая экономия : (в 4 томах) / гл. ред. А.М. Румянцев. – М.: „Советская энциклопедия”, 1980 Т. 4. – 672 с.

3. Економічна енциклопедія : у 3 т. / редкол. : С. В. Мочерний (відп. ред.) [та ін.]. – К. : Видавничий центр „Академія”, 2000. – Т. 1. – 864 с.
4. Сапич В.І. Трансформаційні зміни відносин власності на землю в аграрному секторі економіки / В.І. Сапич // Економіка АПК. – 2018. - №4. – С.51-59.